

Др Тодор Мирковић, пуковник у пензији

У разматрању тенденција у развоју војне привреде у свету аутор је пошао од објашњења појма војне привреде, као дела опште друштвене привреде, а затим је прешао на њен развој у време „хладног рата“ и на њено стање после тог рата – на смањење војне потрошње, војне производње и међународног трансфера наоружања, што је водило у кризу војну индустрију многих земаља.

Начин за излазак из кризе војне индустрије после „хладног рата“, према аутору, јесте конверзија дела војне индустрије, концентрација и централизација картела у сектору војне индустрије, интегрисање војне и цивилне индустрије, мултинационализација војних произвођача, тражење ослонаца у подршци и помоћи државе и повећан извоз средстава наоружања и војне опреме. Сва та питања аутор анализира и поткрепљује примерима из појединих земаља.

У покушају да сагледа правце даљег развоја војне привреде, аутор предвиђа постепено номинално и реално повећање војних издатака у свету и стабилизовање војне производње, уз настављање започетих трендова концентрације, мултинационализације, приватизације и обједињавања војне и цивилне производње. Уз то, наглашава отежан положај малих и мање развијених земаља због све већих трошкова развоја и производње средстава ратне технике и сложених међународних услова.

Војна и општа привреда

У нашој, па и у иностраној, војноекономској и другој литератури војна привреда се најчешће своди на војну индустрију и, још уже, на индустрију наоружања и војне опреме (НВО), што је преуско и, у суштини, неправилно. Неки аутори је изједначавају са ратном привредом, мада се та два појма морају јасно разграничити према времену, циљу и садржају. У *Војном лексикону*,¹ у дефинисању војне привреде пошло се и са становишта власништва над средствима за производњу, односно од начина управљања тим средствима и установама које се користе или служе за војне и одбрамбене потребе. Наиме, војна привреда се дефинише као „економске снаге и извори који се, како у миру тако и у рату, налазе непосредно под војном управом или надзором. То су радне организације војне индустрије, предузећа војног грађевинарства, војни ремонтни заводи и радионице, војне угоститељске

¹ *Војни лексикон*, ВИЗ, Београд, 1981, стр. 688.

установе, мензе, војни ресторани и кантине, војне економије и друго“. Та дефиниција, међутим, има најмање три велика недостатка: 1) читаву производњу и услуге који се обављају за војне потребе у миру и у рату сврстава под војну управу;² 2) из сектора војне привреде изоставља војну потрошњу, која је услов не само војне производње већ и војног (армијско) бивствовања, и 3) кроз формулацију „како у миру тако и у рату“ практично се изједначавају војна и ратна привреда.

Војна привреда је део *опште, друштвене привреде*, па се приликом њеног дефинисања мора поћи управо од те привреде. У *Економској енциклопедији*³ привреда се дефинише као „укупност производних и непроизводних делатности у сфери материјалне производње, промета и потрошње економских добара и одређених услуга“, уз набрајање делатности које сачињавају ту „укупност“. Међутим, „војна привреда“ је само део (тих) укупних привредних делатности једне земље (групе земаља) у *време мира*. (У време рата или у периоду припрема за рат, готово целокупна привреда се трансформише у *ратну привреду*, при чему војна привреда служи као језгро, основа за то трансформисање или конверзију). Војна привреда је, према томе, део укупних привредних делатности, како у сфери производње и промета, тако и у сфери потрошње и услуга, ангажованих за војне потребе и редовне одбрамбене припреме. Тај део је у неким земљама временски дужи, у неким крађи, што се најчешће потврђује учешћем војне потрошње у расподели националног дохотка (НД) или друштвеног бруто-производа (ДБП), али и степеном ангажовања људских и материјалних ресурса за војне потребе и редовне одбрамбене припреме.

Период успона војне привреде

Током четрдесетпетогодишњег периода „хладног рата“ војна привреда је обухватала значајан део привреда многих земаља, па и светске привреде у целини. Војни издаци у свету непрекидно су повећавани – са око 100 милијарди америчких долара почетком шездесетих година, на 250 милијарди десет година касније, 500 милијарди почетком осамдесетих година и око хиљаду милијарди средином осамдесетих година. Упоредо с тим, интензивирани су истраживање, развој и производња средстава НВО, а међународни трансфер наоружања постао је важан део не само међународних економских односа већ и целокупних привредних делатности.⁴

² То је била југословенска специфичност. Индустија наоружања, на пример, није била под војном управом у СССР-у, а ни у Кини. Још је мање у западним земаљама.

³ *Економска енциклопедија*, 2. том, „Савремена администрација“, Београд, 1981, стр. 638.

⁴ Номинално повећање војних издатака у свету није праћено истовременим повећањем њиховог учешћа у светском бруто-производу. То учешће је, у ствари, имало опадајући тренд: са око десет одсто почетком шездесетих година опало је на осам одсто десет година касније и на мање од шест одсто пред крај „хладног рата“. Слично је и са запосленошћу радне снаге у војсци и у војној привреди у односу на укупан број становника или укупно запослену радну снагу у свету.

Више од две трећине целокупних светских војних издатака и три четвртине производње средстава НВО отпадало је на две суперсиле (САД и СССР) и земље чланице блокова (НАТО и ВУ), тј. на две супротстављене и идеолошко-политички конфронтране стране, између којих је вођена маратонска, исцрпљујућа трка у наоружавању. Та трка је била једна од значајних карактеристика „хладног рата“, а у њу су се, постепено, укључивале и друге, ванблоковске земље, тако да је временом претворена у процес наоружавања планетарних размера. У таквим условима, војнопривредне делатности добиле су веома важно место у оквиру укупних светских привредних делатности, а из сфере војне производње изашле су огромне количине средстава НВО, укључујући и средства за масовна разарања и уништења људских и материјалних ресурса.⁵

Крај „хладног рата“

Исход „хладног рата“ по много чему има обележја исхода стварног или „врућег“ рата – рата као оружане борбе. То се, поред осталог, огледа у победи једне и поразу друге стране у сукобу, у смањењу снага и наоружања у арсеналима снага до тада сукобљених (конфронтраних) страна, у смањењу војне потрошње и војне производње, а тиме и у смањењу учешћа војних делатности у целокупним привредним делатностима. У случају „хладног рата“, разлика је само у томе што се све то догађало у дужем временском периоду и што крај „хладног рата“ није временски тачно одређен.⁶

Смањење снага и наоружања

Смањење снага и наоружања, праћено смањењем војних издатака и потражње за средствима НВО, отпочето је пре формалног окончања „хладног рата“ и, на неки начин, било је увод у његов крај. Трка у наоружавању између суперсила и блокова достигла је врхунац средином осамдесетих година. Тада (1985/1986), вероватно проценивши да су, као

⁵ Пред крај „хладног рата“ пет нуклеарних сила поседовало је око 55.000 нуклеарних оружја, од чега је готово половина била стратегијске, а половина оперативно-тактичке намене. Мада су значајне количине конвенционалног наоружања утрошене у локалним и регионалним ратовима, пред крај „хладног рата“, према проценама Међународног института за стратегијске студије у Лондону, у арсеналима свих земаља света било је око 165.000 тенкова и исто толико или више других оклопних борбених возила, око 60.000 борбених авиона, око 8.000 ратних бродова, око 1.000 подморница и огромне количине другог наоружања и војне опреме. Приближно две трећине конвенционалног наоружања КоВ и половина средстава РВ и РМ била је у наоружању снага земаља чланица НАТО и Варшавског уговора.

⁶ Крај „хладног рата“ означен је кроз процес великих догађања на преласку из осамдесетих у деведесете године, као што су: пад Берлинског зида, децембра 1989, и уједињење две Немачке одмах после тога; Самит КЕБС-а у Паризу новембра 1990, када је потписана Декларација 22 земље; дезинтегрисање и дефинитиван престанак постојања ВУ, и, најзад, распад Совјетског Савеза и његово трансформисање у Заједницу Независних Држава, децембра 1992. године.

економски много јачи такмац, довољно психолошки изнуриле и економски исцрпили свог главног противника,⁷ САД зауставиле су даље повећање војног буџета⁸ и, одмах затим, приступиле његовом номиналном и реалном смањењу.⁹

Њихов пример следиле су остале земље НАТО-а, а с извесним закашњењем и Совјетски Савез. Истовремено, обновљени су и интензивирани преговори о контроли наоружавања и разоружању,¹⁰ прво на подручју нуклеарних, а затим и конвенционалних оружја. Резултат је било потписивање неколико важних билатералних и мултилатералних уговора и доношење једностранних одлука о смањењу снага и наоружања.

Први уговор о стварном смањењу снага и наоружања био је америчко-совјетски уговор о редуковању ракета средњег и краћег домета, познат као *INF Treaty*, потписан у Вашингтону децембра 1987. године. Према обавезама преузетим тим уговором, из Европе је повучено 2.611 ракета (1.752 совјетске и 859 америчких), са укупно око 4.000 нуклеарних бојних глава (3.052 совјетске и 859 америчких). Уговор *INF* омогућио је даље, и то велико смањење како нуклеарних, тако и конвенционалних снага и наоружања.

Други важан уговор, који се односио на конвенционалне снаге, потписан је на Самиту КЕБС-а у Паризу, новембра 1990. године. Тим уговором, познатим као *CFE Treaty*, утврђено је стање пет главних врста оружја (тенкови, оклопна борбена возила, артиљеријска оруђа великих и средњих калибара, борбени авиони и борбени хеликоптери) која су у то време поседовале земље чланице НАТО-а и ВУ у Европи, као и одређене количине (плафони) којима убудуће могу да располажу. Из тога су произишле разлике („вишкови“) код већине земаља потписница, које су морале да униште или отуђе, али и (необавезно) велико смањење производње тих оружја због смањене тражње. Код земаља чланица НАТО-а утврђени су следећи „вишкови“ које је требало уништити или отуђити: 2.675 тенкова, 1.018 осталих оклопних борбених возила (ОБВ), 209 артиљеријских оруђа и 134 борбена авиона, а код земаља тадашњих чланица ВУ: 17.729 тенкова, 14.403 ОБВ, 6.790

⁷ Да би одржавао равнотежу снага СССР, економски много слабији, морао је да издваја најмање два пута више из ДБП за војне потребе него САД, што је неизбежно имало негативне последице по привредни развој и стандард становништва.

⁸ Томе је претходило нагло повећање војног буџета и интензивирање производње средстава НВО, што је био својеврстан изазов за Совјетски Савез. Са 147 милијарди долара у фискалној 1981. години, војни буџет је повећан на око 300 милијарди у фискалној 1986. години (Caspar W. Weinberger, *Annual Report to the Congress, Fiscal Year 1986*, GPO, Washington, DC, 1985, p.293).

⁹ Војни буџет САД, који је у фискалној 1986. години износио 292 милијарде долара постепено је смањиван да би, десет година касније (у 1995/1996. фискалној години), износио 254 милијарде долара. Упоредо с тим, смањено је учешће војног буџета у ДБП САД са 5,7 у 1985/1986. на 3,2 одсто у фискалној 1995/1996. години.

¹⁰ Почетком осамдесетих година повећана је затегнутост у односима између две суперсиле и уопште на релацији Исток – Запад. Преговори о контроли и ограничењу стратегијског нуклеарног наоружања су прекинути, а трка у наоружавању је интензивирана. Војни издаци многих земаља нагло су повећани.

артиљеријских оруђа, 3.267 борбених авиона и 1.787 борбених хеликоптера. Од земаља НАТО-а највеће „вишкове“ конвенционалног наоружања имала је уједињена Немачка, а од земаља ВУ – СССР, па су те земље преузеле и највеће обавезе у погледу смањења тог наоружања. Неким земљама потписницама Уговора *CFE* посебно онима на јужном крилу НАТО-а, дозвољена су чак и повећања неких врста оружја,¹¹ па је касније дошло до извесног трансфера оружја из центра ка југу Европе. Уговором *CFE* значајно је снижен ниво наоружаности земаља два војна блока, али најдубљи рез, безумње, учињен је у вези с *стратегијским нуклеарним наоружањем*.

Јула 1991. године, наиме, потписан је америчко-совјетски споразум о смањењу стратегијског нуклеарног наоружања, познат као СТАРТ I, а две године касније и америчко-руски споразум СТАРТ II. Према тим споразумима, количине стратегијског нуклеарног наоружања у арсеналима две војне суперсиле треба да се смање за више од две трећине – са око 23.000 нуклеарних бојних глава из периода „хладног рата“ (1988–1989) на мање од 7.000 (3.500 америчких и 3.036 руских) 2003. године, која је крајњи рок за спровођење споразума СТАРТ II. Међутим, смањење снага и наоружања није попримило опште планетарне размере, иако је трка у наоружавању, као посебан вид „хладног рата“, имала такво обележје.¹² Смањење снага и наоружања, а тиме и производње средстава ратне технике, ограничено је углавном на Европу и Северну Америку. У већини других региона наоружавање је настављено готово несмањеним темпом, а у некима (источна и југоисточна Азија) чак је и убрзано.

Кретања у војној потрошњи

Кретања у војној потрошњи после „хладног рата“ карактерисала су два значајна смера: прво, глобално смањење војних издатака како номинално, тако (и још више) и реално, и друго, измена структуре војних буџета на штету фондова намењених за истраживање, развој, производњу и набавке средстава наоружања и војне опреме. Упоредо с тим, повећава се релативно учешће земаља у развоју у укупним војним издацима у свету.

Према проценама реномираних међународних и националних истраживачких институција (Међународни институт за стратегијске студије у Лондону, Институт за истраживање мира у Стокхолму, Агенција за контролу наоружавања и разоружање САД и др.), војни издаци у свету смањени су са око 1.000 милијарди долара пред крај „хладног рата“ на

¹¹ Опширније: Treaty on Conventional Armed Forces in Europe, Paris, Nov. 19, 1990, и World Defence Almanac, 1990–1991, Bon, 1991.

¹² Мада вођен углавном између суперсила и блокова, „хладни рат“ је имао снажне реперкусије на многе земље и регионе савременог света, што је испољавано, поред осталог, кроз међународни трансфер наоружања и бројне локалне и регионалне ратове и војне интервенције, као и кроз преношење трке у наоружавању на регионална подручја.

око 750 милијарди долара у 1995. години.¹³ Највеће смањење војних издатака после периода хладног рата, како се наводи у издањима наведених институција, односи се на Заједницу Независних Држава (ЗНД) у односу на војне издатке Совјетског Савеза. Наведене истраживачке институције, као и обавештајне службе САД и Велике Британије, наиме, процењивале су да су војни издаци СССР-а били приближно једнаки војном буџету САД, или већи од тог буџета,¹⁴ док војне издатке Руске Федерације и земаља насталих на територијама СССР-а, процењују се на око 30 одсто совјетских војних издатака, тј. на око 100 милијарди долара годишње, што треба узети са резервом, јер је мало вероватно да те земље у постојећим економским условима могу да издвоје тако висок износ за војне потребе.

Сједињене Америчке Државе смањиле су свој војни буџет за око 40 милијарди долара годишње (са 292 милијарде у 1988, на 254 милијарде у 1995. фискалној години).¹⁵ Остале земље НАТО-а задржавају војне издатке, номинално, приближно на нивоу из периода „хладног рата“ – око 200 милијарди долара годишње, при чему су неке од њих (Белгија, Немачка, Италија, Холандија и Шпанија) номинално смањиле, а неке (Француска, Грчка, Турска, Португал, Велика Британија и Канада) повећале своје војне издатке (табела 1).

Табела 1

	1985.		1990/1991.		1995.	
	милијарди УС\$	% од ДБП	милијарди УС\$	% од ДБП	милијарди УС\$	% од ДБП
САД	138,19	6,3	258,17	5,0	277,83	4,0
Канада	10,32	2,1	13,47	1,9	12,29	1,6
Европске земље						
НАТО	92,92	3,3	186,19	2,8	182,73	2,3
СВЕГА	367,95	4,7	503,14	3,7	469,48	3,0

Војни издаци НАТО у периоду 1985–1995. година

Извор: према часопису „NATO Review“, јануар 1996, стр. 31 и 32.

Војне издатке после „хладног рата“ повећава и већина земаља Далеког истока и југоисточне Азије. Војни буџет Кине, на пример, у последњих пет година повећава се просечно стопом од 12 одсто годиш-

¹³ „Политика“ од 18. јуна 1996. пренела је податке из Годишњака стокхолмског института за истраживање мира да су војни издаци у свету смањени са 1.200 милијарди долара у 1987. на 700 милијарди у 1995. години (вероватно је у питању свођење вредности долара из 1987. на вредности из 1995. године).

¹⁴ У публикацији *Однос војних снага* лондонског института за стратегијске студије наводи се да су војни издаци СССР-а у 1988. години износили 320 милијарди долара, а војни буџет САД 291,6 милијарди, што су многи аналитичари довели у питање, пошто је процена висине војних издатака СССР-а била углавном производ разних претпоставки и метода поређења јачине совјетске армије и оружаних снага Сједињених Држава.

¹⁵ У последње време, међутим, САД из редовног војног буџета не финансирају трошкове ангажовања својих снага у мировним и другим операцијама, као ни војне пензије.

ње, а војни буџет Јапана повећан је са 32 милијарде долара у 1989. на око 50 милијарди долара у 1995. години. Тенденцију повећања војних издатака прате две Кореје, Тајван, Малезија, Сингапур, Индонезија и неке земље јужне Азије, укључујући и Индију.

Реално смањење војних издатака, међутим, знатно је веће него номинално и више утиче на производњу средстава наоружања и војне опреме. Пред крај „хладног рата“, наиме, војни издаци су учествовали у расподели укупног светског производа са просечно 5,7 одсто, а до средине деведесетих година опали су на око три одсто. Упоредо са смањењем војних издатака (номинално и реално), смањује се куповна моћ војних буџета, како услед текуће инфлације, која прати привреде свих земаља света, тако и због све већих трошкова развоја и производње средстава савремене ратне технике.¹⁶ Тако се са новчаним износима који се у војним буџетима намењују за набавке средстава НВО могу купити све мање количине тих средстава, што се, даље, одражава на интензитет тражње и обим производње наоружања и војне опреме. Сједињене Америчке Државе, као актуелни највећи војни потрошач и војни произвођач, на пример, трошиле су у време „хладног рата“ готово

Табела 2

НАМЕНА	1986.		1995.	
	милиона УС\$	% од укупног војног буџета	милиона УС\$	% од укупног војног буџета
Лични расходи	64.866	22,76	70.595	27,75
Оперативни трошкови	78.219	27,45	94.381	37,10
Набавке средстава НВО	96.807	34,04	44.619	17,52
Истраживање, развој, испитивање и оцена вредности средстава НВО	31.464	11,07	35.438	13,95
Војна инфраструктура и станоградња	8.411	2,95	8.868	3,45
Остали трошкови	4.963	1,73	700	0,23
СВЕГА	284.730	100,00	254.800	100,00

Расподела војног буџета САД према намени

Извор:

- 1) за 1986. годину према Caspar W. Weinberger, *Annual Report to the Congress, Fiscal Year 1986*, исто;
- 2) за 1995. годину према часопису „Defense“ 95, бр. 5/95, стр. 11.

¹⁶ Према француским изворима, трошкови развоја авиона „мираж III“ износили су осам милијарди франака, а авиона „рафал“ 46 милијарди. Часопис „JANE's Defence Weekly“ од 6. јуна 1996, наводи да је развој шведског авиона JAS-39 коштао осам милијарди долара, а америчког Ф-22 20 милијарди, и да ће развој „европског ловца 2000“ коштати 14 милијарди долара. Слично је и са трошковима производње. Цена америчког авиона Ф-16 била је 18 милиона долара, а Ф-22 око 80 милиона, колико ће вероватно коштати и „европски ловац 2000“.

100 милијарди долара за набавку нових средстава НВО (96,6 милијарди долара у фискалној 1988. години), а у буџету за фискалну 1996. годину предвиђен је износ од „свега“ 38,6 милијарди долара. Стручњаци Пентагона тврде да је „куповна моћ“ тог дела војног буџета смањена за две трећине. Средства намењена за истраживање и развој нових средстава НВО, међутим, номинално нису смањена, она су, шта више, нешто и повећана (табела 2), али је „финансијска снага“ и тих средстава знатно опала.

Смањење међународног трансфера наоружања

Крај „хладног рата“ означио је нагло опадање међународног трансфера наоружања. Разлози за то су смањење издатака за набавке средстава НВО, али и повећање броја произвођача тих средстава у земљама у развоју (ЗУР). Сходно обавезама преузетим Уговором о конвенционалним снагама у Европи, као и с обзиром на измењену војно-политичку ситуацију у свету, већина земаља чланица НАТО-а и све земље бившег Варшавског уговора успориле су наоружавање својих армија и значајно смањиле набавке НВО како из властите производње, тако и из увоза и из кооперативних односа. Нестабилна ситуација, праћена локалним и регионалним сукобима, која је карактерисала многе земље и регионе тзв. Трећег света у време „хладног рата“, настављена је и у периоду после „хладног рата“. Шта више, таква ситуација проширена је на делове простора претходне Југославије и Совјетског Савеза. Потражња за средствима НВО на тржишту ЗУР, ипак, значајно је смањена, изузев у зони Персијског залива и у подручју Југоистичне Азије. Тако је глобални трансфер наоружања на почетку деведесетих година опао чак испод 30 одсто трансфера оствариваног средином осамдесетих година.¹⁷ У наведеном смањењу међународног трансфера наоружања најмање је погођен извоз средстава НВО

¹⁷ Према подацима америчке агенције за контролу наоружавања и разоружања, вредност светског извоза наоружања у 1984. години била је 82,9 милијарди долара, а десет година касније (1994) – 22,1 милијарде, рачунато према ценама из 1984. године (видети: World Military expenditures and Arms Transfers, 1995). Сличне податке дају и друге реномиране институције, као што су стокхолмски SIPRI и лондонски IISS. Међутим, када су у питању подаци о међународном трансферу наоружања, које објављују наведене и друге институције, треба узимати у обзир чињеницу да су они непотпуни, јер обухватају углавном вредност извоза и увоза само средстава НВО, и то не у целини (без тајних и тзв. скривених испорука), а не (или ређе и само делимично) и вредност извоза пратеће опреме, резервних делова, војних услуга (ремонтне и друге) и војног инжињеринга. Због тога се у последње време уводи појам *војни извоз*, под којим се тежи да се подведе, поред наоружања и опреме, још и вредност извоза услуга (техничке, у обуци кадра, и слично), изградње и опремања објеката војне инфраструктуре и капацитета за производњу средстава НВО, и друго. Наведено илуструје, поред осталог и следеће: *прво*, према публикацији *Светски војни издаци... наведене америчке агенције*, извоз средстава НВО претходне Југославије средином осамдесетих година износио је до 500 милиона долара годишње, док је њен „војни извоз“ достигао вредност већу од 4.000 милиона долара годишње, и *друго*, према званичним америчким подацима, САД оствариле су „војни извоз“ у земље Блиског и Средњег истока у 1991. години

САД, а највише СССР-а, односно Руске Федерације, што се може видети из следеће табеле.¹⁸

Табела 3

Испоручилац	у милијардама америчких долара (цене из 1984)						
	1984.	1989.	1990.	1991.	1992.	1993.	1994.
САД	19,79	18,81	18,14	15,11	14,08	14,08	12,40
СССР/РФ	26,85	22,18	17,92	7,32	1,60	2,68	4,60
Велика Британија	2,91	5,81	5,12	5,25	4,80	4,49	3,40
Француска	8,17	2,67	5,57	1,93	1,56	0,84	0,80
Немачка	4,15	1,51	1,89	2,47	1,36	1,74	0,70
Италија	1,94	0,31	0,22	0,32	0,31	0,36	0,09
Кина	2,91	2,19	1,67	1,50	0,97	1,12	0,80

Извоз средстава НВО главних произвођача оружја

Извор: према публикацији *World Military Expenditures and Arms Transfers* 1995 (за извоз средстава НВО Руске Федерације у 1992–1994. према агенцијским вестима).

Опадање производње наоружања и војне опреме

Смањење снага и наоружања, војних издатака и међународног трансфера наоружања одразило се на смањење текуће производње средстава ратне технике. Међутим, као што смањење наоружања, војних издатака и извоза средстава НВО није било једнако или приближно једнако у свим земљама и регионима савременог света, тако је неједнако било (и наставља се) и смањење производње тих средстава. Највеће смањење производње НВО, апсолутно и релативно, уследило је у земљама потписницама Уговора о конвенционалним снагама у Европи, а у оквиру њих код највећих произвођача средстава ратне технике: СССР (РФ) и САД, а затим Француске и Велике Британије.

Америчко-совјетски уговор о редуковању нуклеарних снага (средстава) средњег и краћег домета, једностране одлуке шефова две супер-

у вредности од 21 милијарду долара. Од тог износа на директне испоруке средстава НВО отпада 12,8 милијарди, а на разне облике „подршке“ (резервни делови, изградња војних објеката, обука кадра итд.) – 8,2 милијарде долара (видети: HST JB Armetage, *Trends in the Conventional Arms Market: The Middle East*, „RUSSI Journal“, February 1994, pp. 41–54).

¹⁸ У вези с непотпуношћу података о међународном трансферу наоружања, што може да се запази и у табели 3 (нереално исказивање опадања француског и италијанског извоза), значајно је и то да се вредност међународног трансфера наоружања исказује на најмање четири начина: 1) вредност уговора потписаних у току једне календарске или буџетске године; 2) вредност обављених испорука; 3) висина извршених исплата, и 4) исказивање вредности тог трансфера у текућим (инфлаторним) или фиксним ценама. При томе, није реч само о временском размаку између потписивања уговора и њихове реализације већ и о томе да се многи уговори никада не реализују (од уговора које страни купци закључе непосредно с америчким произвођачима, на пример, реализује се свега 60 одсто). Исто тако, многе испоруке се обављају и без плаћања (војна помоћ) или се уопште не плате (саветник председника Јељцина за питања конверзије војне индустрије Михаил Малев, на пример, једном приликом је навео да је СССР у 1989. години извезао средстава НВО у вредности од 14,9 милијарди долара, а наплаћено је свега четири – пет милијарди).

силе о даљем смањењу нуклеарних снага оперативно-тактичке намене и, најзад, споразуми постигнути између САД и СССР-а, односно САД и РФ, о радикалном смањењу стратегијских нуклеарних снага значили су практично обустављање производње нуклеарних оружја и њихових носача, пре свега ракетних система типа земља – земља. Веома разграната активност две земље на развоју и производњи нуклеарних оружја сведена је на истраживање евентуално будућих оружја оперативно-тактичке намене¹⁹ и модификовање неких стратегијских нуклеарних оружја, која према споразумима СТАРТ I и СТАРТ II остају у арсеналима снага две земље. Огромни научноистраживачки и производни капацитети су затворени, конзервисани или преоријентисани на истраживање, развој и производњу других средстава војне или цивилне намене. До радикалног, али поступнијег смањења производње нуклеарних оружја дошло је и у Великој Британији, која се у својој нуклеарној стратегији углавном ослања на подморничке ракете „трајдент“, а нешто мање и у Француској.

У земљама великим произвођачима оружја значајно је смањена и производња конвенционалног наоружања. Британски недељник („JANE's Defence Weekly“), од 4. марта 1995, наводи да су наруџбине код произвођача савремених борбених авиона после „хладног рата“ опале за 60 одсто, а слично је и са осталим средствима ратне технике, што је последица великих смањења новчаних износа намењених за нове набавке. Пентагон је, на пример, смањио набавке средстава НВО за потребе властите војске за 50 одсто, а у европским земљама НАТО-а смањења набавки (пропорционално) нешто су мања. Међутим, смањење набавки и производње наоружања „није нигде толико уочљиво као у Русији“, констатовано је у Годишњаку Међународног института за истраживање мира у Стокхолму за 1995. годину.

Разлози за највеће смањење производње наоружања које је оставило и највеће економске и социјалне последице у СССР-у (РФ) вишезначни су и могу да се сведу на следеће: 1) прекапацитираност војне индустрије Совјетског Савеза;²⁰ 2) велике количине „вишкова“ конвенционалног наоружања утврђене Уговором о конвенционалним снагама у Европи; 3) организациона и технолошка одвојеност војне од опште (цивилне) привреде,²¹ и 4) временска „подударност“ окончања „хладног рата“ и

¹⁹ Од нуклеарних оружја оперативно-тактичке намене у оперативној употреби снага две земље задржана су углавном она која се лансирају из ваздушног простора, док су остала повучена и делом уништена, а делом ускладиштена.

²⁰ Јури Ласкин износи да је у Совјетском Савезу око 80 одсто свих индустријских предузећа било директно или индиректно укључено у војну производњу (Yuri Laskin, *Moscow Outlook*, „Military Technology“, 11/95, p.3), а према америчким проценама, у периоду 1978–1987. године, СССР произвео је 3,3 пута више тенкова него САД, 4,25 пута више осталих оклопних борбених возила, 8,5 пута више артиљеријско-ракетних средстава, два пута више авиона тактичке намене и два пута више нападаћих подморница. Једино у производњи великих ратних бродова СССР није био испред Сједињених Америчких Држава (Franco Carlucci, *Annual Report to the Congress, Fiscal Year 1989*, pp. 29).

²¹ Др Марина Калашникова пише да су војни научноистраживачки рад и производња средстава НВО у Совјетском Савезу обављани у оквиру тзв. научних

распада СССР-а с економским и друштвеним трансформисањем СССР-а (РФ).

Крај „хладног рата“, смањење снага и наоружања у Европи довели су до великих потреса и у војној индустрији земаља источне Европе, које су своју војну индустрију градиле претежно на основу совјетске војне технологије. После распада Варшавског уговора и Совјетског Савеза, те земље су показале интерес за успостављање војноекономске и научно-техничке сарадње у области војне технике са земљама НАТО-а, што се не остварује без одређених тешкоћа.

Тражење решења

Значајно смањење производње наоружања у многим европским земљама, САД и СССР-а (РФ), као последица смањења тражње на унутрашњем и међународном тржишту НВО, довело је у тежак положај већину произвођача ратне технике, који су принуђени да траже нова решења за опстанак и даљи просперитет. У тражењу решења за излазак из кризе, војни произвођачи западних и источних (бивших социјалистичких) земаља ишли су, у основи, истим путевима, с тим што су они из западних земаља показали бољу оријентисаност и већу еластичност и прилагодљивост. Наиме, војна индустрија западних земаља била је у знатно повољнијој ситуацији – окружење је индустријски много развијеније, на знатно вишем техничко-технолошком нивоу и знатно богатије. Војна индустрија источних земаља нашла се у окружењу које је и само било у дубокој кризи. Начини за излазак из кризе тих земаља су: преоријентација дела истраживачких и производних капацитета на освајање производа за цивилно тржиште (конверзија дела војне индустрије); концентрација и централизација капитала у оквиру војне индустрије и интегрисање војне и цивилне производње; мултинационализација војне индустрије; тражење ослонаца на државу и њену помоћ; покушај експанзије извоза средстава НВО, и друго. У тражењу излаза из кризе видљиво је упоредно предузимање мера на плану конверзије и спајање војних и цивилних произвођача, или мере приватизације и рационализације у пословању итд.

Конверзија дела војне индустрије

У свим гранама привреде, па и у војној индустрији, у случају смањења производње због измењених тржишних или других услова прва

градова (у руском жаргону су названи научно-индустријски комплекси). После Другог светског рата, према др Калашниковој, развијено је 50–80 таквих „градова“, који су комунално и социјално (по начину живљења њихових житеља) били одвојени од матичних градова, а технолошки – од опште индустријске базе. После драстичног смањења војне производње, ти „градови“ су се суочили са суровом стварношћу и од нечега „најбољег претворени су у нешто најгоре“ ... „изгубили су разлог постојања“, каже М. Калашникова (Marina Kalashnikova, *Russian Naukogrady as the Focal Points of Russia's Drive Towards the Future*, „RUSI Journal“, April 1995, pp. 34–42).

мера која се предузима јесте покушај преоријентисања на производњу роба које имају прометну вредност. Када је у питању војна, посебно специјализована или наменска индустрија, укључујући и њен научно-истраживачки рад, решења у вези с тим могу се тражити: 1) у освајању нових технологија и нових система оружја заснованих на тим технологијама које ће привући пажњу команданата и појачати њихове напоре за добијање више средстава за истраживање, развој, производњу и набавке нових средстава НВО, и 2) у освајању производње роба за цивилно тржиште. Прва варијанта захтевала је много времена и у новонасталим условима није њудила веће могућности јер се већина земаља определила за смањење војних издатака, посебно оних који се намењују за набавке нових средстава наоружања и војне опреме. Због тога су многи произвођачи наоружања усмерили напоре на освајање производње роба опште намене – на конверзију мањег или већег дела својих производних капацитета. У преоријентисању са војне на цивилну производњу знатно су успешнији били амерички него руски произвођачи, мада са знатним социјалним последицама због повећане незапослености. За то постоје два основна разлога: 1) Влада САД, која је смишљено и програмирано интензивирала трку у наоружавању у првој половини осамдесетих година да би што више економски исцрпела свог главног ривала, смишљено и програмирано, постепено и дугорочно, ишла је на смањење војних издатака и набавки средстава НВО да би истог тог ривала нашла затеченим, док је СССР истим путевима пошао спонтано и неорганизовано, и 2) велике америчке корпорације које се баве производњом наоружања истовремено су велики произвођачи роба за цивилно тржиште, па су лакше и брже могле да приступе конверзији дела својих капацитета, док су истраживање, развој и производња ратне технике у СССР-у већином били одвојени од цивилног сектора привреде, што се показало као отежавајућа околност у тражењу путева за конверзију, односно државно-власничка, организацијска и технолошка издвојеност војне индустрије СССР-а од индустријске базе у целини била је сметња њиховом прилагођавању новим условима.

Окончање „хладног“ рата није утицало на војну привреду Кине као на војне привреде САД, СССР-а (РФ), Француске и Велике Британије. Наиме, од настанка, почетком педесетих година, војна индустрија Кине оријентисала је део своје производње ка цивилном тржишту, мада све до пред крај седамдесетих година та производња није била много велика (до десет одсто укупне производње војне индустрије). Међутим, 1979. године кинеско руководство донело је одлуку о смелијем преласку војне индустрије на цивилну производњу,²² што је убрзано средином осамде-

²² Том периоду претходила је интензивна изградња нових капацитета за производњу средстава НВО, која је била условљена проценом да Кини прети опасност од СССР-а и стратегијом Мао Цедунга (стратегија „народне одбране“), која је стављала нагласак на квантитет људског и материјалног чиниоца. У периоду 1965–1975. године изграђени су огромни војни капацитети тзв. треће линије, тј. у унутрашњости Кине, које је у измењеним условима требало запослити.

сетих година, када су значајно смањене набавке за потребе Кинеске народне армије, тако да је почетком деведесетих година, када је „хладни рат“ окончан, од 66 до 76 одсто укупне производње војне индустрије Кине радило за цивилно тржиште.²³ Кинеска војна индустрија сада производи више стотина (можда и хиљада) артикала цивилне намене, почев од уређаја за домаћинство и бицикала до санитарске опреме и савремене електронике. Спајање војне и цивилне производње у оквиру снажног кинеског војноиндустријског комплекса, како наводе западни извори, позивајући се на кинеске изворе, дало је „нови живот војној индустрији Кине“ и значајно је задовољило захтеве цивилног тржишта, дајући нов подстрек убрзаном привредном развоју Кине.

Концентрација и централизација у сектору војне индустрије

Под утицајем неповољних кретања на пољу тражње средстава НВО интензивирана је концентрација и централизација капитала у сектору војне индустрије, која се остварује кроз спајање великих и припајање мањих произвођача средстава наоружања и војне опреме. Упоредо с тим, реорганизује се и рационализује пословање и преоријентише производња. У САД, како се наглашава у војној штампи, завладала је „права манија спајања. Стиче се утисак да је једна половина америчке војне индустрије спојена са њеном другом половином“, каже се у британском недељнику „*JDW*“ од 8. јула 1995. године. Посебно се наглашава значај фузије највећих снабдевача Пентагона, као што су Локид и Мартин Мариета (у Локид–ММ), Нортроп и Граман (у Northrop-Grumman), и други. Наведена спајања војних произвођача имала су своју цену, али је створена очекивана перспектива. У процесу обједињавања Локида и Мартин Мариета, на пример, затворено је 12 производних погона, 26 „оперативних“ канцеларија и пет лабораторија. Само у 1995. години укинута је 12.000 од укупно 170.000 радних места, а ослобођено је 715.000 квадратних метара пословног простора. Две фирме су у 1994. години оствариле бруто-производ у вредности од 23 милијарде долара: 48 одсто за војне, а 52 одсто за цивилне потребе,²⁴ док је за 1995. годину било предвиђено да се вредност бруто-производа обједињених фирми повећа на 25 милијарди долара. Предвиђено је, такође, да корпорација Локид–ММ у наредном петогодишњем периоду убрза процес преоријентације на цивилну производњу тако да та производња крајем текуће декаде буде заступљена са 60 одсто.²⁵ Слична су

²³ Ellis Joffe, *The PLA and the Chinese Economy; The Effect of Involment*, „Survival“, Summer 1995. pp. 23–35.

²⁴ У фискалној 1994. години, на пример, фирма Локид је имала закључене уговоре са Пентагоном у вредности од 6,52 милијарде долара, а Мартин Мариета за 3,13 милијарде, заузимајући друго, односно четврто место међу 100 највећих фирми снабдевача („Defense“ 5/95, pp. 14). После фузије, Локид–ММ вероватно ће избити на прво место и преузети примат МекДонел-Дагласа, који је имао у фискалној 1994. години закључених уговора у вредности 9,27 милијарди долара.

²⁵ Према часопису „JANE's Defence Weekly“, 8. јулы 1995.

кретања у војној индустрији других земаља. У оквиру руске ваздухопловне индустрије, на пример, карактеристична је фузија производне организације МАПО (Moscow Aircraft Production Organization) и Конструкторског бироа МиГ у јединствену асоцијацију МАПО-МиГ, која је постала способна да заокружи процес истраживања, развоја и производње савремених борбених авиона и за самосталан наступ на домаћем и на иностраном тржишту. У Италији, на пример, групација „Финмеханика“ (Finmeccanica), преузела је јануара 1994. контролу над седам других државних фирми италијанске војне производње, међу којима су ОТО Мелара, Бреда, Аугуста Спа, и друге. Војна индустрија Немачке, која није озбиљније погођена смањењем снага и наоружања у Европи, предњачила је у процесу концентрације и централизације војне производње. Још 1989. године, наиме, фузионисани су њени највећи војни произвођачи: концерн Дајмлер-Бенц и Месершмит-Белков-Блум (МББ). После те фузије Дајмлер Бенц-МББ постао је највећи индустријски гигант у Европи, с око 400.000 запослених и више од 83 милијарде марака годишњег бруто-производа цивилне и војне намене.

Интегрисање војне и цивилне индустрије

Процес концентрације и централизације у сектору војне индустрије остварује се упоредо с испољеном тенденцијом ка интегрисању војне и цивилне производње. Неки стручњаци сматрају, наиме, да су потребне фундаменталне промене у истраживању, развоју и производњи средстава НВО које би се остваривале управо кроз интегрисање војне и цивилне производње где је год то практично и изводљиво, посебно на пољу информатичких и сензорских технологија. У вези с тим је тражење решења и кроз тзв. двојно применљиве технологије (*dual-use technologies*), које се развијају у војном или у цивилном сектору привреде.

У америчком часопису „Одбрана“, поред осталог, о томе се каже: „Више од 30 година постепено је подизана ограда између војног и цивилног индустријског сектора, пошто су специјални војни захтеви и пословни поступци све више одвајали војни сектор од опште индустријске базе. Наша политика двојно применљиве технологије одражава признање да наша земља не може више да подноси одржавање две различите индустријске базе. Наш садашњи циљ је да се крећемо ка врхунској националној технологији и индустријској бази која ће служити како војним, тако и цивилним потребама.“²⁶ Слична је, у вези с тим, и изјава америчког секретара за одбрану Вилијама Периа: „Да бисмо добили жељене технологије, треба, у ствари, морамо да користимо индустријску базу у целини, како цивилну, тако и војну.“²⁷ Он захтев за већи ослонац на општу индустријску базу у развоју средстава савремене ратне технике и замисао о двојно применљивим технологијама

²⁶ *Military Advantage Through Science and Technology*, „Defense“ 6/95, pp. 2–13.

²⁷ William Perri, *National Security Depends on Non-traditional Programs*, „Defense“ 2/95, pp. 9–10.

проширује и на друге области војнопривредних делатности. Нагласио је да је 80 аеродрома широм САД прилагођено за двојну употребу – за ратно ваздухопловство и цивилну авијацију.²⁸

Војна и цивилна научноистраживачка и производна делатност интегрису се и у другим земљама. Руске војне истраживачко-развојне институције, на пример, успостављају сарадњу са цивилном индустријом на уговорној основи. Удружују напоре с одговарајућим цивилним фирмама, претежно онима у државној својини, и развијају обимне програме усмерене на прилагођавање својих технологија за коришћење у другим привредним гранама. Неке истраживачке установе руског војноиндустријског комплекса трансформисане су у државне научноистраживачке центре оријентисане на фундаментална и општа примењена истраживања. До 1995. године, према М. Калашниковој, такви центри формиран су у једанаест „научних градова“.²⁹

Упоредо са концентрацијом и централизацијом капитала у сектору војне индустрије и интегрисањем војне и цивилне производње, у неким земљама спроводи се *приватизација војне индустрије* и *рационализација њеног пословања*. У Великој Британији, на пример, до пред крај „хладног рата“ многа предузећа „војне индустријске базе“ била су у државном власништву, да би у међувремену „многе фирме биле приватизоване, а за оне у државном власништву предузете су мере праћења трошкова производње“, каже Џ. Ејткен.³⁰ Други британски аналитичар, Ник Кук, говорећи о пословању војне индустрије у измењеним условима, поставља питање: „Како у новим условима производити борбене авионе, а да то не буде без профита?“ и одговара: „Радити на принципима аутомобилске индустрије, али не Торина и Детроита, већ Тојоте и Хонде – трошковно рационално и организацијски ефикасно“.³¹

Интернационализација војне индустрије

Процес промена и прилагођавања новим условима у сектору војне индустрије, који се остварује кроз концентрацију и централизацију капитала и интегрисање војне и цивилне производње, допуњава се и интернационализацијом, која подразумева интензивирање сарадње између војних произвођача разних земаља и настајање нових мултинационалних корпорација у сектору војне привреде. На то војне произвођаче упућују и нови технолошки развоји, који воде развоју и производњи све сложенијих система оружја, чије освајање превазилази могућности многих националних привреда. Француска, која је раније, поред САД и СССР-а, развијала наглашену „националну“ (од иностранства независну) војну индустрију, постала је један од највећих поборника изградње „европске“ војне индустрије. То сматра неизбежним, јер би, у против-

²⁸ W. Perri, *исто*.

²⁹ Marina Kalashnikova, *исто*.

³⁰ Jonathan Aitken, *Defence Procurement: Past, Present and Future*, „RUSSI Journal“, Febr. 1994, pp. 39–42.

³¹ Nick Cook, у „JANE's Defence Weekly“, 4. March 1995.

ном, „националне“ војне индустрије европских земаља, односно њихови главни субјекти, временом постали филијале америчких корпорација. Тако се предвиђа, на пример, да ће се француска ваздухопловна индустрија нужно спајати са ваздухопловним индустријама других индустријски развијених земаља западне Европе: Велике Британије, Немачке и Италије. У Европи (без Русије), како се предвиђа, постојаће у будућности само један велики произвођач (финалиста) борбених авиона, а у САД и Русији по два.

У међудржавној сарадњи произвођача средстава НВО и интернационализацији војне индустрије бришу се неке раније границе. Успоставља се војноекономска и научно-техничка сарадња у области војне технике између земаља чланица НАТО-а и бивших чланица Варшавског уговора. Успостављена је, на пример, непосредна сарадња између руских војних произвођача и војних произвођача западних земаља. Тако је настала прва руско-немачка фирма „ДАВИА“, коју сачињавају руска фирма Авио-прибор (водећа фирма у развоју и производњи ваздухопловне опреме) и немачка фирма *Daimler-Benz Airspace (DASA)* – водећа корпорација немачке ваздухопловне индустрије. Субјекти руског војноиндустријског комплекса успоставили су сарадњу и кооперативне односе и са водећим развојним и производним организацијама француске војне индустрије.

Подршка државе

Ниједна привредна грана није тако чврсто везана за државу и ослоњена на њу као војна индустрија. Војска је, у ствари, главни инструмент државе и њене политике, па је држава обавезна да се стара о њеном материјално-техничком и другом обезбеђењу из властитих извора или из увоза. Отуда чврста везаност војне индустрије за државу како у земљама чије се привреде развијају на принципима приватног предузетништва, тако и у државама с централним планирањем и усмеравањем, па за рентабилност пословања брину, без обзира на облик власништва над средствима за производњу наоружања, и држава (влада и њени одговарајући органи) и субјекти војнопривредног сектора.³² С обзиром на те и друге околности, у већини земаља у којима је тражња за средствима НВО значајно смањена војна индустрија није препуштена сама себи, односно није остала без одређене помоћи и подршке државе и њене бриге за будући војнопривредни развој, с тим што су неке земље показале већу, а неке мању „бригу“ за своју војну индустрију.³³

Напори влада у тражењу излаза из кризе у коју је њихова војна индустрија запала почетком деведесетих година усмеравају се на убла-

³² „На макроекономском плану, војна индустрија Велике Британије увек је зависила од руковођења централне власти“, каже се у реномираном британском часопису „RUSSI“ од априла 1995. године.

³³ Британски недељник „JDW“, од 25. марта 1995, поред осталог, пише: „Од свих западних држава, француска влада је била најближа војној индустрији. После хладног рата, она јој се још више приближила ...“ (*Last of the All-French Fighters?*, „JANE's Defence Weekly“, pp. 23–25).

жавање последица смањења тражње путем помоћи у конверзији, очувања капацитета за будуће непредвиђене потребе помоћу конзервисања и суфинансирања одређених погона, пружања помоћи у пласману средстава НВО на иностраном тржишту итд. У вези с тим Анри Конз, директор Генералне дирекције за наоружање Француске, говорећи у Институту за оружане снаге Велике Британије (*RUSSI*), поред осталог, рекао је: „Ми, како овде у Лондону тако и у Паризу, поклањамо веома велику пажњу очувању војне индустријске инфраструктуре, коју смо градили са тако много напора и која може да буде неопходна нашим земљама убудуће“.³⁴

У тражењу начина за излазак војне индустрије из кризе у неким земљама предузете су и одговарајуће организацијске мере. У Министарству одбране САД, на пример, отворено је место помоћника секретара за одбрану за *економску безбедност*, чији је задатак да саветује секретара одбране о војноекономским питањима, укључујући коришћење двојно применљивих технологија и реализовање програма војноекономске сарадње са другим земљама. Важан део његовог посла је предлагање капацитета који морају да остану активни, чак и у условима да влада преузме обавезу суфинансирања њихове активности, као и капацитета које треба конзервисати да би се могли користити када се за то укаже потреба.

Министарство одбране Француске формирало је Дирекцију за индустријску и технолошку стратегију (*Direction de la Strategic Industriale et Technologique*), са задатком да помаже у прилагођавању француске војне индустрије новим условима пословања и да ради на унапређењу војноекономске и научно-техничке сарадње у војној области Француске са другим, пре свега европским земљама.

Према оценама неких стручњака (М. Калашникова и други), совјетска (руска) власт је споро и неадекватно реаговала у спасавању свог војноиндустријског комплекса,³⁵ његовом прилагођавању измењеним условима и потпунијем коришћењу за бржи привредни развој и технички прогрес земље. У најкритичнијем периоду предузете су извесне мере које су можда биле неопходне, али су изазвале тешке последице по тај комплекс. Александар Колеткин, на пример, каже да су почетком деведесетих година практично обустављене бесплатне испоруке, а војноекономски односи с „идеолошким партнерима“ СССР-а постављени су на принципе тржишне привреде, што је имало за последицу губитак традиционалних тржишта наоружања и драстично смањење производње средстава наоружања и војне опреме. У том периоду, Русија је прошла кроз „дечију болест либерализма“, барем када је реч о извозу наоружања, а у посао су убачени многи посредници, који су више сметали него

³⁴ Објављено у часопису „*RUSSI Journal*“ за април 1995. године.

³⁵ „Војноиндустријски комплекс“ у руском жаргону има економско и технолошко значење, за разлику од америчког „војноиндустријског комплекса“, који је објаснио бивши председник САД Д. Ајзенхауер као политички појам.

што су помагали.³⁶ Међутим, већ у 1993. години, после доласка на власт председника Јељцина, војноиндустријски комплекс је доспео у средиште интересовања руске владе. Елементима тог комплекса („градови науке“) дате су извесне финансијске олакшице: прво су ослобођени од плаћања пореза на имовину, а затим и од земљарине. Упоредо с тим, успостављен је нови канал руковођења војном привредом на линији: председник – Влада – Државни комитет за војнотехничку политику – државна фирма Росворужение, што је дало одређене резултате и кроз оживљавање руског извоза средстава НВО (послови извоза и питања војноекономске сарадње са страним земљама дати су у надлежност државној фирми Росворужение).

Надметање на међународном тржишту средстава наоружања и војне опреме

Током окончања „хладног рата“ и непосредно после тога, када је значајно смањена тражња за средствима НВО у већини европских земаља, у СССР-у и у САД велики произвођачи оружја настојали су да смањење испорука за оружане снаге својих земаља компензују повећањем извоза.³⁷ У томе, међутим, без обзира на коришћење разноврсних средстава и метода, укључујући и нелојалну конкуренцију, и политичке и друге уцене,³⁸ нису имали успеха, јер су увоз наоружања и војне опреме смањиле и развијене земље и земље у развоју.³⁹ Изузетак су донекле биле само САД, и то тек после рата у Персијском заливу 1991. године, јер су ток и исход тог рата искористиле и за афирмисање своје ратне технике. Развиле су интензивну пропаганду о супериорности савремене америчке и инфериорности застареле совјетске (руске) ратне технике, али и о потреби за наоружавањем земаља тог региона јер им „прети опасност“ од северних суседа (Ирак и Иран). Тако су, према америчким изворима, „војне испоруке“ САД земљама Блиског и Средњег истока

³⁶ А. Koletkin, *Russian Aviation Export*, „Military Technology“ – Special Issue 1995.

³⁷ „Без извоза наша (британска) војна индустрија не би могла да одржи постојећу ширину и технолошку дубину“, каже Џ. Ејткен (Jonathan Aitken, *Defence Procurement: Past, Present and Future*, исто).

³⁸ О томе Олег Сидоренко, поред осталог, пише: „Конкуренти су покушали да елиминирају Русију са њених традиционалних тржишта наоружања и да јој спрече прилаз новим регионима. У тој борби, они су пришли свим расположивим средствима, укључујући политичке притиске вршене на потенцијалне купце руског наоружања. Било је покушаја да дођу до узорака наших производа да би их проучили, а затим лансирани негативан публицитет о њима...“ (Oleg Sidorenko, *Russia's Arms Export – Competition on Arms Market Intensifies*, „Military Parade“, January – February 1995, pp 131–137)

³⁹ Према подацима америчке агенције за контролу наоружавања и разоружања, развијене земље су у 1989. години имале увоз НВО у вредности од 18,5 милијарди долара, а 1992 – 10,9 милијарди, док је смањење увоза НВО земаља у развоју било још веће: са 34,8 милијарди долара у 1989. на 17,7 милијарди у 1992. години (*World Military Expenditures and Arms Transfers* 1995).

после „Пустинске олује“ повећане са 21 милијарде долара у 1991. на 33 милијарде у 1993. години.⁴⁰

Војни произвођачи САД, агресивним наступом, снажном пропагандом и уз помоћ и подршку државе,⁴¹ са највећег тржишта НВО (Блиски и Средњи исток) потиснуле су не само Русију већ и своје савезнике – Француску и Велику Британију, који су морали да уложе додатне напоре у наступу на инострано тржиште наоружања. Русија је, на пример, сем предузетих организацијских промена (формирање државне компаније Росворужение и друго) отворила за јавност, укључујући и стране војне делегације и дописнике, већину својих „градова науке“. Посредством Росворужения и других организација успостављена је сарадња са великим издавачким кућама западних земаља, које објављују податке о новим средствима руске ратне технике. Издавачка кућа „*Monch Publ. Group*“, на пример, објавила је у 1995. години неколико посебних издања часописа „*Military Technology*“ о руској војној индустрији, а у редовним издањима тог часописа – прилоге о руској ратној техници. Од недавно, као орган руског војноиндустријског комплекса, издаје се часопис „Војна парада“ на руском и енглеском језику, који је веома информативан и технички изузетно добро опремљен. Руски војни произвођачи су присутни на готово свим важнијим изложбама наоружања и војне опреме са својим најновијим производима. Резултат тих и других мера јесте постепено враћање Русије на ранија совјетска традиционална тржишта наоружања и појава на новим тржиштима (у Југоисточној Азији, на пример). Тако је извоз руских средстава НВО са 1,6 милијарди долара у 1991. повећан на 4,6 милијарди у 1994. години, с тенденцијом даљег повећања.⁴²

Могућа кретања у наредном периоду

Кретања у војној привреди зависе од кретања у међународним односима уопште, и од политика и стратегија великих сила посебно. Та зависност је потврђена у прошлости, а вероватно ће се потврђивати и у наредном периоду. Висину војне потрошње и обим војне производње, глобално и регионално, и убудуће ће да одређују односи између народа и држава (група држава), а како су ти односи непредвидиви, тешко је сагледати могући темпо и правце кретања у области војне привреде.

⁴⁰ Од укупних „војних продаја“ у 1991. години (21 милијарда америчких долара) 12,8 милијарди су чиниле директне испоруке средстава НВО, а 8,2 милијарде разни видови „подршке“ и „услуге“ (видети фусноту 15).

⁴¹ Управа за обрачуне Владе САД (*General Accounting Office*) сачинила је студију о утицају владине подршке на извоз америчког наоружања и опреме. У њој су назначена четири основна вида те подршке: политичко ангажовање врха у добијању и реализацији послова, пружање финансијске подршке путем кредитних олакшица, либерализација извоза и скидање ранијих ограничења на извоз у источне земље, и ангажовање државних органа у војном маркетингу.

⁴² „Политика“ од 22. августа 1996. пренела је писање угледног листа „*International Herald Tribune*“ да је Русија у 1995. години постала највећи продавац оружја земаља у развоју са испорукама од око шест милијарди долара, што би могло да се узме с резервом.

Ипак, догађаји из периода после „хладног рата“ показују неке основне смернице (тенденције) могућих кретања у војној привреди у наредном краткорочном, а можда и дугорочнијем периоду. Наиме, „хладни рат“ је завршен, али проблеми односа у свету нису решени. Пажљиви посматрачи тих односа бележе да се непрекидно води 30–40 оружаних сукоба; нека жаришта тих сукоба се гасе, друга се распламсавају, а ни војне интервенције нису прошлост. Савремени свет раздиру многе супротности – социјалне и националне, демографске и цивилизацијске, доминација снажних и богатих и потчињеност малих и сиромашних – испуњене опасностима од нових и непредвидивих сукоба, што све условљава континуитет у наоружавању с већим изгледима на интензивирање. Трка у наоружавању вођена између суперсила и блокова је завршена, али надметање у освајању нових војних технологија се наставља. У томе предњаче САД, постепено се опоравља Русија, а запажа се интензивирање рада у истраживању и развоју нових војних технологија у Немачкој, Јапану, Кини и неким другим земљама.

Већа војна потрошња

Војни издаци су у 1994/1995, по свему судећи, били веома ниски и већ у 1995/1996. показују узлазни тренд. Тај прелаз је „захтеван“ и у плановима развоја оружаних снага већине индустријски развијених, али и других земаља, који се укратко могу свести на: већу професионализацију и техничку модернизацију, што захтева веће војне издатке. Сједињене Америчке Државе су најавиле да ће повећати издатке за набавке нових средстава НВО за 41 одсто до краја текуће декаде, а и Руска Федерација ће, вероватно, упоредо с економским опоравком, повећавати војне издатке, као и већина земаља Заједнице Независних Држава. Земље западне Европе номинално нису редуковале своје војне буџете, а од 1993. године постепено их повећавају, с оријентацијом да се тако настави убудуће. Намера источноевропских земаља, бивших чланица ВУ, да се преоријентишу на западну војну технологију захтеваће додатне војне издатке, а ситуација на Балкану и на југу Европе земљама тог региона не даје могућност да смање војне издатке. Кина систематски повећава свој војни буџет: у 1990. години за девет одсто, 1991. за 12, у 1993. за 15 и у 1994. години чак за 23 одсто. Војни буџет Јапана достигао је износ од око 50 милијарди долара, а значајна су повећавања војних издатака земаља источне и југоисточне Азије. Може се очекивати да на крају текуће декаде војни издаци у свету достигну ниво (номинално) од око 1.000 милијарди долара, који су били достигли пред крај „хладног рата“ (1988/1989. године).

Измена структуре војне производње

У наредном периоду могу се очекивати веће промене у војној производњи и војном научноистраживачком раду. Процес техничке модернизације оружаних снага диктира повећање тражње средстава

која се заснивају на новим и „искрсавајућим“ (*emerging*) технологијама великим делом на штету тзв. конвенционалних оружја. У структури техничке опремљености оружаних снага већине индустријски развијених земаља, али и других, све више ће бити заступљена средства укључена у системе C^4I^2 (командовање, контрола, комуникације и компјутеризација, у спрези са средствима за прикупљање и коришћење обавештајних података), као и средства за електронска и противелектронска дејства. Ефикасност и борбена употребљивост тзв. стандардних оружја: артиљеријско-ракетна, борбена возила, авиони и ратни бродови, све више ће се заснивати на електронским и сензорским компонентама и подсистемима, а класична балистичка и слободно падајућа муниција постепено ће се замењивати вођеном, самовођеном и тзв. паметном муницијом и оружјима. Борбена обука са полигона и вежбе и маневри са терена пресељаваће се у учионице, уз велику примену средстава за симулацију.

Информатичке технологије добиле су атрибут „двојноприменљиве“ јер се могу широко примењивати и у војсци и у цивилном животу. Оне, с обзиром на карактеристике и двојну применљивост, све више упућују на обједињавање војног и цивилног научноистраживачког рада, али и на освајање производње многих средстава војне намене у цивилном сектору привреде (обим и структура војне индустрије класичног типа вероватно ће се смањивати у корист цивилне индустрије).

Веома велика сложеност система оружја као што су савремени борбени авион или ратни брод, па и оклопно борбено средство, превазилазе могућности самосталног развоја и производње и највећих корпорација, као и средњих и мањих индустријски развијених земаља. С обзиром на то и на друге околности, концентрација, централизација и мултинационализација војне производње вероватно ће се наставити, а можда и убрзати. Упоредо с тим, спроводиће се приватизација дела војне индустрије. За разлику од времена „хладног рата“, када су војна индустрија и њен научноистраживачки рад били основна покретачка снага убрзаног развоја и техничког прогреса привреда неких земаља, посебно САД, у наредном периоду, како се најављује из економски најјаче и технолошки најразвијеније земље савременог света, нова техничка достигнућа, применљива и у војне сврхе, оствариваће се у цивилном сектору привреде. „Већина будућих информатичких војних технологија даваће цивилни сектор привреде“, каже Роберт Смит за недељник „*JDW*“ од 20. маја 1995, и додаје: „цивилна индустрија снабдеваће већину потреба Пентагона у средствима за системе C^4I^2 . То ће бити врхунске информатичке технологије и технологије слике и уопште средства у системима који задовољавају потребе националне безбедности“.

Положај мањих и мање развијених земаља

Средства савремене ратне технике, чије се функционисање заснива на информатичким и сензорским технологијама, имају две важне особине: скупа су и осетљива на електронска дејства. Једно и друго је изузетно

значајно за мање и мање развијене земље из два основна разлога: *прво*, те земље не могу под економски прихватљивим условима самостално (појединачно) да остваре развој и освоје производњу таквих средстава, а и трошкови увоза превазилазе њихове економске и финансијске могућности, и *друго*, та средства су подложна електронском ометању, које може да буде фатално онолико колико су инфериорнија од средстава потенцијалног или реалног противника.

Мање и мање развијене земље не могу да прате трендове развоја војних технологија великих и индустријски развијених земаља. Евентуални покушаји да то учине водили би их ка прекомерном оптерећењу њихових привреда војним издацима (случај неких земаља Блиског и Средњег истока), а тиме, дугорочно, и на релативном слабљењу њихове економске моћи и одбрамбене способности. У избору начина за детерент (одвраћање потенцијалних противника од предузимања аката агресије) мање и мање развијене земље не могу се ослањати првенствено на оружану силу. Једнако снажни елементи детерента су унутрашња стабилност и активна спољна политика, која обухвата, поред осталог, изградњу односа са суседним државама и великим силама, укључивање у текуће регионалне и шире међународне интеграционе процесе и друго.

Кретања на пољу војних технологија мањим и мање развијеним земљама, нарочито онима које су изван система колективне безбедности или немају ослонац на неку водећу светску силу, намећу и питање избора ратне доктрине. Бројни примери, наиме, показују да је добро организован и смишљено вођен општенародни отпор страном доминацији или страном окупацији (НОР Југославије, Алжир, Вијетнам, Авганистан итд.) успешнији од супротстављања надмоћнијем и технички боље опремљеном агресору средствима савремене ратне технике и класичним начином ратовања.